

NASTANAK MUSLIMANSKOG PLEMSTVA U BOSNI I HERCEGOVINI: ZANEMARENI ASPEKTI*

U historiografiji je značenje nasljednih nadarbina u Bosni i Hercegovini (odžakluk) kao ključne pojave u postanku muslimanskog plemstva obično ili preneglašavano, do stupnja „očitovanja“ državnog i nacionalnog identiteta, ili umanjivano, sve do poricanja činjenice da je ono uopće postojalo. Pri tome je ostala zanemarena najvažnija činjenica, tojest širi kontekst oblikovanja klansko-plemenskih skupina utemeljenih na stvarnom ili fiktivnom srodstvu na zapadnobalkanskim prostorima s vlaškim ili nevlaškim skupinama kao protagonistima (u slučaju BiH radilo se o stanovitoj fuziji starijeg i pridošlog stanovništva u kontekstu rata i osmanskog osvajanja). Taj je proces započeo i prije kontakta s Osmanlijama, a potrajao je do duboko u 17. stoljeće. U prvoj je fazi nova vlast proglašavala kneževsku nasljednu i neoporezivu baštinu timarima (proces završen do oko 1530.). Istovremeno se u mnogim biološki povezanim skupinama (*ocak zadeleri*) proširilo nasljeđivanje spahijskih nadarbina prema običajnom pravu, bez protivljenja države. Kasnije, u vremenima kriza znale bi se pojaviti carske naredbe u kojima bi se našao izraz „odžakluk timar“. Obje vrste nadarbina uskoro su se izjednačile, a pridružio im se i treći tip, odnosno plaća za tvrđavske posade u smislu kolektivnog timara ili gotovinskog iznosa sa stavke lokalnih regalija vezanog uz određenu skupinu posadnika. Time se rasprava približava komparativnoj perspektivi usporedbom s ustanovama hukumet, jurtluk i odžakluk na istočnim granicama Carstva. Te su ustanove jamčile širu autonomiju nego što se moglo očekivati u kontekstu bosanskog odžakluka, te je poznavanje načela na kojima su počivale moglo dati dodatnog poticaja oblikovanju legendi o iznimnim zaslugama i pravima, pa i pretenzija na posebni status Bosanskog ejaleta. Nakon što je Porta sredinom 18. stoljeća morala prenijeti dosta svojih nadležnosti na lokalnu elitu, posebice na kapetane, učvrstio se novi tip vladajuće kaste, ajani, kao neka vrsta plemićke konfederacije s težnjom da ovekovječi svoj status. No nasljednost u okvirima novouspostavljene institucije ajanluka nikada se nije potpuno učvrstila, a tijekom epohe reformi u 19. stoljeću (*Tanzimat*) politička je moć ajana skršena. Usprkos tome, predodžba o plemstvu kao zalogu autonomije s korijenima u ranoj fazi osmanske vlasti održala se nudeći podlogu novijim ideologizacijskim tendencijama.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina; Osmansko Carstvo; plemstvo; odžakluk timari; ajani.

* Ovaj rad, u sklopu projekta broj 9215, financirala je Hrvatska zaklada za znanost.

MIT O POSTANJU: PRIJEPORI OKO NASLJEDNOSTI NADARBINA

Osmansko Carstvo, od početaka pa do 18. stoljeća, teško je, zapravo nemoguće i neprimjereno definirati kao feudalnu državu. Ono je u bitnome baštinilo predaju i načela na kojima su bila zasnovana prethodna islamska carstva, počevši od Abasidskog kalifata. Pri tome valja kao presudni čimbenik istaknuti svemoć šerijatskog prava. Iz tog ugla promatrano, vrijedi pojasniti pojam države kojim je osmanska elita označavala narav Carstva: *devlet*, što doslovce znači sreća, i nije daleko od pojma opće dobrobiti (*bonum publicum*). Stoga je bolje pojmiti tradicionalne islamske državne tvorbe kao ustanove *sui generis* i ne rabiti eurocentrične „definicije“, od „azijskog načina proizvodnje“ do „istočnjačke despocije“, državnog feudalizma“ pa i „apsolutizma“, ma kakve posebne konotacije taj posljednji termin sadržavao. U socijalnoj sferi islam od početka osobito inzistira na snažnoj solidarnosti među muslimanima. Odatle proizlaze i osmanski dirigizam, tradicionalizam, provizionizam i fiskalizam (fiskocentrizam), kao u političkome, tako i u gospodarskom, vjerskom i kulturnom sektoru.¹ Razvidno je da modela koji bi objedinjavao sve te elemente na Zapadu, pa ni u ostatku Europe, nema. Prije bi se moglo govoriti o „vrlo dugom trajanju“ modificiranih staro-orijentalnih, iranskih, kasnorimskih i bizantskih ustanova. Kada govorimo o spomenutim temeljnim načelima, razmotrit ćemo posebno tijekom društvenih, političkih i gospodarskih transformacija što se odnose na prilike u Bosni i Hercegovini do razdoblja reformi oko 1830. Povijest Osmanskoga Carstva, pa onda i pojedinih pokrajina, uključujući i Bosanski beglerbeglukl/ejalet/pašaluk obilježena je naizmjeničnim djelovanjem statičkih i dinamičnih čimbenika, pri čemu se ovi posljednji aktiviraju u vremenima jačih kriza. Odgovor na krizu tražio se u racionalizaciji raspoloživih resursa, a ne u dubinskim promjenama, što je imalo za cilj spasiti bogomdane nepromjenljive principe. Tek se potkraj 18. stoljeća javlja zahtjev za reformama koje bi slijedile zapadne uzore. Nimalo slučajno, do toga dolazi tek nakon što su dva stoljeća propadanja klasičnog poretka dovela Carstvo prvi put u položaj usporediv sa starijim zapadnim predlošcima, to jest u stanje feudalne anarhije.

Specifičnosti povijesti osmanske pokrajine Bosna² nikada nisu bile takve naravi da bi bitno umanjivale ili obesnažile bilo koju od ovdje nabrojanih bitnih

¹ Detaljnije Kate FLEET, The Ottoman Economy, c. 1300- c. 1585, *History Compass* 12, issue 5, Auburn-dale 2014., 455-464.

² Iz praktičnih razloga rabim ime „Bosna“, ponajviše u smislu prostora današnje BiH, premda se do 1580. radi samo o sandžacima, a zatim o ejaletu mnogo šire površine od današnje zemlje, da bi tek u 18. stoljeću granice približno odgovarale današnjima (no i tada je ejalet nešto veći od današnje države).

sastavnica sustava ili pak prouzročile neki drugačiji razvojni slijed od opisanoga, dakle od meritokratskoga prema polufeudalnome. O tome se nije puno raspravljalo ni u turskoj ni u zapadnoj osmanistici, to jest nije se ni pomišljalo da bi Bosna imala neki posebni status unutar Carstva. Premda je to točno, treba naglasiti da autori iz tih krugova uglavnom nisu bili informirani o protuargumentima koji su se tijekom cijelog 20. stoljeća javljali u samoj BiH, te je na taj način tema bila „apsolvirana“ na razini uopćenih konstatacija. U hrvatskoj historiografiji o tome pitanju nije bilo jasnoga stava već stoga što se u njezinu okviru osmanistička sastavnica javlja najprije sporadično, a tek od osamdesetih godina u kontinuitetu.

Ovdje bih se ograničio na temu takozvanih povlastica muslimanskoga plemstva. Nije teško opovrgnuti romantične predodžbe o „postanku“ (*charter myth* antropologa), koje uključuju vjerovanje u političku autonomiju.³ Mnogo je zahtjevnije pokazati kako se mit temelji i na stanovitim događanjima i procesima koji nisu uvijek ideološki konstrukt. Historiografija se u dvadesetom stoljeću manje-više nadovezala na obrasce koji su bili već posve uobličeni u vrijeme Gradašćevićeve bune 1831. Tako se smatralo da je (politički) narod⁴ koji je iskazao nepokolebljivu vjernost sultanu, još 1463., za nagradu obdaren pravom da zadrži svoje posjede. Budući da vojnički stalež prima naknadu za službu u smislu njemu uvjetno odstupljenog prava na prihod od proizvoda podložnika, a to je pravo tijekom stoljeća dosta „očvrsnulo“, nije bio dug put do toga da se ono počne doživljavati kao produžetak statusa iz vremena prije pada Bosne. Tako će u središte ove rasprave doći pitanje „nasljednih“ (odžakluk⁵) timara kao prevladavajućeg tipa nadarbine.

Tema nasljednih nadarbina i dalje je s mnogo razloga kontroverzna. I dok autori s područja BiH s rijetkim iznimkama već više od stotinu godina smatraju da je nasljednost ne samo čvrsta činjenica nego da se na njoj temelji i poseban položaj pokrajine (pri tome stavovi variraju od ukazivanja na „specifičnosti“ do zamalo koncepta o „državi u državi“), šira zajednica povjesničara osmanista to ili ignorira ili u cijelosti odbacuje. Takva je situacija uvelike posljedica oskudnosti izvora, tek potom valjanosti njihova tumačenja. Posebice valja naglasiti da ne

³ „Prije njega (Omer-paše Latasa) Herceg-Bosna uvijek je bila država u državi“. Safvet-beg BAŠA-GIĆ-REDŽEPAŠIĆ, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (Od g. 1463. – 1850)*, Sarajevo: vlastita naklada, 1900., 18. Ovo je samo jedan od najstarijih primjera, mit se održao na životu do potkraj 20. stoljeća. U međuvremenu više je autora, s modernijom osmanističkom naobrazbom, iskazivalo umjerenije ocjene koje su više isticale „specifičnosti“ položaja zemlje u okviru Carstva. Vrijedna su iznimka radovi Nedima Filipovića, dok je Ahmed Aličić u mnogočemu učinio korak unazad u odnosu i na rane pisce.

⁴ Mit je široko prihvaćen i u širim slojevima, već i stoga što je nekad brojna muslimanska raja to postupno prestala biti.

⁵ Odžak = dimnjak, dom, postrojba, obitelj.

postoji dokument – uredba – kojim bi se poput „povelje o utemeljenju“ uspostavila takva ustanova, posve suprotna redovitom timarsko-spahijskom poretku. Isto tako nijedna se rasprava iz vremena postojanja toga poretku ne bavi tim pitanjem. Pa ipak, postoji dovoljno neizravnih vijesti i marginalnih referenci koje donedavna nisu bile zapažene, a one osvjetljavaju problem iz sasvim drugog ugla ne dajući za pravo ni jednome od dva posve oprečna stajališta. Tako niz bilježaka iz ruznamče deftera iz 17. stoljeća prilično jasno potvrđuje postojanje odžakluk timara i definira njihovu narav. Pri tome nema govora o feudalnom pravu „zapadnoga“ tipa, a još manje o „autonomiji“ zemlje. Umjesto toga, naglašava se osobiti status pojedinih društvenih grupa, kako vlaških skupina, tako i drugih, njima bliskih slojeva angažiranih u pokrajinskome obrambenom sustavu. Tijekom prvog stoljeća osmanske vladavine sve je većem broju pripadnika toga svijeta odobran neoporezivi status postojećih baština te su one proglašavane nadarbinama – timarima. U posljednjoj fazi redove tog dosta nisko rangiranog svijeta pograničnih milicija pojačavaju brojni sitni spahije i posadnici tvrđava. Dakle, na taj način povijest „plemstva“ počinje odozdo, bez poveznice sa starim velikašima, koji su, osim rijetkih i pojedinačnih slučajeva, za nas ovdje nereprezentativnih, potpuno iščezli.

U Bosni se odžakluk timari izrijeком spominju od ranog 17. stoljeća pa do dokidanja posljednjih ostataka klasičnoga sustava s nastupom „pravih“ reformi u 19. stoljeću (Tanzimat). Naziv se kao takav prvi put pojavljuje u evidencijama smjena titulara nadarbina (ruznamče defteri) br. 505.⁶ Navodi se i motiv za dodjelu takvog tipa timara: „da se ne razbija graničarske obitelji“, te carska naredba na temelju koje je ustanovljena ta praksa: hatihumajun, malo prije hidžretske godine 1017 (počela 17. travnja 1608.). Nabraja se i nasljedni red – od oca na sina, a ako nema sina, tada na braću, odnosno na druge za službu sposobne muške članove obitelji (*akraba*). Ponekad se u istom značenju pojavljuje i pojam *serhat timari* (krajiški timar) ili *ocak timari* (rodovski timar). Uočljivo je da je termin dospio u deftere iz kolokvijalne uporabe, jer nije pripadao petrificiranom birokratskom žargonu, s kojeg su razloga autori naviknuti na terminologiju središnje uprave Carstva odbacivali mogućnost takve pojave. S druge strane, bošnjački su autori smatrali da su odžakluk timari uvedeni „negdje u šesnaestom stoljeću“, ili barem nakon bitke kod Siska 1593., s mogućnošću da je spomenutu carsku naredbu izdao Ahmed I. (vladao 1603. – 1617).⁷

⁶ Primjerice u nahiji Novi (Lički Novi), ali i u nahiji Zvečan na suprotnom kraju ejaleta.

⁷ Avdo SUĆESKA, O nasljeđivanju odžakluk timara u Bosni i Hercegovini, Sarajevo: *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, XV, 1967., 503-516 .

MOĆ KRAJIŠKIH BEGOVA: RANE „DINASTIJE“

Niz sandžakbegova te zapovjednika prostranih oblasti u statusu krajiškog vilajeta (kapetani, subaše, vojvode) u ranom je razdoblju često što formalno, što neformalno raspolagao širokim ovlastima. Ponekad se u skupini tih moćnih i utjecajnih pripadnika najvišeg sloja vojničke kaste (tur. *ümera*) u ranom razdoblju osmanske vlasti tražilo – ako već ne sponu koja bi jamčila kontinuitet bosanske državnosti – a onda barem začetak neprekinute priče o muslimanskome plemstvu kakvo se jasno može uočiti u 18. i 19. stoljeću. Primjer takvog shvaćanja, doduše u umjerenoj verziji, jest rad Behije Zlatar.⁸ Pri tome nabraja 180 osoba, od čega preostaje stotinjak onih koji nisu ostvarili karijere izvan Bosne i Hercegovine. Uže je obradila podatke o 46 obitelji za koje se može primijetiti da polovica nije mjesnog porijekla, a i od onih koje to jesu, dio nije ostavio potomstva koje bi se održalo (i to na visokim položajima) do kasne faze osmanske vlasti. Posve malo njih poteklo je od velikaša, više od sitnog plemstva, a najviše su bili zastupljeni oni koji su krenuli „ni iz čega“. I što je najvažnije, nema traga o formalnom priznanju nasljednih prava, a osobito ne o teritorijalnoj cjelovitosti posjeda, o čemu je uvjerljivo pisao Nedim Filipović.⁹ Malkoči, Memibegovići, Hercegovići, Sokolovići i drugi imali su veliku moć i utjecaj, ponekad su mogli činiti što su htjeli,¹⁰ ali više *via facti* s obzirom na činjenicu da je njihova uloga u sučeljavanju s neprijateljskim silama bila previše važna, a da im središnja vlast ne bi izlazila ususret. U svakom slučaju to je bio vrlo različit svijet od skupine ajana u 18. stoljeću.

BAŠTINA KAO TIMAR: VLASI I VOJNIČKI STALEŽ

Općenito govoreći, najvažniju ulogu u postupnom i zamršenom putu razvitka odžakluk timara odigrala je do sada neprimijećena, ili barem nedovoljno prepoznata, okolnost nazočnosti velikog broja pripadnika vlašskog poluvojnog reda, posebice u krajiškim područjima. Kada se u osmanskim uredbama (kanunima) i poreznim popisima do kraja 16. stoljeća spominju Vlasi unutar naslova uredbe ili cijelog dokumenta,¹¹ dobiva se dojam da ih se pojmlilo kao rodovske skupine

⁸ Behija ZLATAR, o nekim muslimanskim feudalnim porodicama u Bosni u xv i xvi stoljeću, Sarajevo: *Prilozi Istorijeskog Instituta*, 14 – 15, 1978., 81-31.

⁹ Nedim FILIPOVIĆ, O jednom aspektu korelacije između islamizacije i čišćenja, Sarajevo: *Prilozi Istorijeskog Instituta*, 17, 1981.

¹⁰ Primjerice prvi bosanski beglerbeg Ferhad Sokolović.

¹¹ Rabio sam kanune za Vlahe, poglavito u izdanjima Branislav ĐURĐEV i dr., *Kanuni i kanun-name za Bosanski, Hercegovacki, Zvojnički, Kliški, Crnogorski i Skadarski sandžak*, Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 1957., te Dušanka BOJANIĆ, *Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI veka za smederevsku*,

s balkanskim modelom obitelji u pozadini.¹² Nemajući osobita interesa za išta izvan uskofinancijskih okvira, popisivači su rabili ime kojim su se sami Vlasi služili. Ako bi se radilo o kakvoj drugoj rodovskoj skupini, uredbe bi glasile isto ili slično, ali ime ne.¹³ Tekst uredbe obično je jednoobrazan, nabraja vlaške obveze uglavnom kakve su bile već u predosmansko vrijeme (jedan zlatnik, pomoćna vojna služba te stanoviti „darovi“). Kada se ta prvobitna formula ozbiljnije promijeni, naziv „Vlasi“ (*Eflakan*) nestaje iz naslova, a gubi se i posebni kanun, pa se tak javljaju kraći ulomci o vlaškim dužnostima unutar sveobuhvatnoga kanuna za raju. Stoga ćemo zaključiti da su osmanski popisi izvorno usredotočeni na „Vlahe“ koji uglavnom potječu iz balkanskih romanskih stočarskih sredina (bili oni jezično slavizirani ili bilingvalni), s tim da između njih i države postoji dogovor glede pomoćnih službi za vojsku i poreznih olakšica. S obzirom na to da je porezni sustav u najvećoj mjeri ovisio o vojnim potrebama, Vlasi se u ranim popisima javljaju gotovo kao vrsta vojnog odreda, a manje etnička, socijalna ili čak porezna kategorija. Ovdje-ondje može se pojaviti neizravna referenca na etnicitet, kao u uvodu u sumarni popis Hercegovačkog sandžaka iz 1530, što se još ponavlja u kanun-nami za isti sandžak još 1637./38.¹⁴ Registracija po džematima kojima veličina nije fiksna (općenito „skupina“; ovdje „postrojba“) ukazuje na kolektivističko-ratnički značaj i indicira da se radi o agnatskim srođnicima pod vodstvom kneževa. Ta je populacija bila vrlo mobilna, no osim iznimno, u slučaju velikih migracija ili pak transhumantnog stočarenja, mobilnost je najčešće potjecala od neprestane fragmentacije većih skupina i potrage za novim životnim prostorom. Međutim, Vlasi su ipak smatrani dijelom, doduše specifičnim, staleža raje, iz jednostavna razloga što ih je bilo previše da bi služili svi istovremeno (to se događalo iznimno, i tada neturski izvori govore o stotinama i tisućama martolosa, dakle Vlaha jednokratno angažiranih u martološkoj službi). Zato u popisima ubrzo počinje prevladavati naziv „vlaška raja“, odnosno „vlaški nevjernici“. Ipak, kneževi su zarana postigli vojnički, spahijski status, i to nasljedni. Time nije bio narušen temelj meritokratskog sustava na kojem je Carstvo

kruševačku i vidinsku oblast, Beograd: Istorijski institut, 1974. Opširni popisi (defteri): TT 157 i 284 (Istanbul, arhiv Başbakanlık Osmanlı Arşivi, dalje: BOA), 475 (Ankara, arhiv Tapu Kadastro) za Klis, 243, 351 i 672 za Požegu te 437 za Srijem.

¹² Vrlo je prikladan termin *Abstammungsgruppen*, prema Karl KASER, *Familie und Verwandtschaft auf dem Balkan. Analyse einer untergehenden Kultur*, Graz: Böhlau Verlag 1994.

¹³ Takav je slučaj ranog popisa glavarine za najveći dio Osmanskoga Carstva u Europi iz 1461. Premda je visina poreza bila gotovo ista za svakoga, vlaški su obveznici navedeni kao posebne porezne jedinice (vilajeti). Nikolaj TODOROV – Asparuh VELKOV, *Situation démographique de la Péninsule balkanique (fin du XVe s. début du XVIe s.)*, Sofia: Editions de l'Académie bulgares des sciences, 1988., 278-279.

¹⁴ BOA, TT 174 (stočarska, vlaška sela nasuprot zemljoradničkim, srpskim: trag Dušanova zakonika).

počivalo. Vlast je baštinama kneževa priznala ne samo porezni imunitet nego ih je proglasila za nadarbine – timare. Bez obzira na to što je tipični timar značio pravo na prihod od oko 3.000, a vrijednost prihoda jedne kneževske bašine uglavnom nije premašivala 200 akči, formalno je to bilo izvedivo jer je za vrijednost timara postojala gornja, ali ne i donja granica.

Uključivanjem vlaške elite u spahijski stalež napredovala je i njezina islamizacija kao korak na putu jačanja i širenja posjeda te prerastanja u „prave“ spahije. Oko 1600. godine ta se skupina počinje stapati s posadnicima tvrđava (*hisar erleri, mustahfizan*), i to onima koji nisu bili plaćeni u gotovu već su uživali kolektivne timare (*gedik*). Na taj je način ustanova koja je teoretski strana klasičnome sustavu usvojena i prilagođena mu ne kao njegova negacija, štoviše prijetnja, nego kao razmjerno lako izvediva nadopuna. Nasljeđivanje je i dalje ovisilo o psihofizičkoj sposobnosti kandidata za službu, no tu nije bilo razlike od nasljeđivanja baština u redovima „obične“ zemljoradničke raje. Ipak je na taj način otvoren put razvitku i *omasovljenju* odžakluk timara. Ponovit ćemo da je ta pojava vrlo stara, ali prije 17. stoljeća ne dominira u strukturi vojničke kaste i bjelodano nema veze s velikašima i srednjovjekovnim kraljevstvom.

„SISAK I“: BORBA SITNIH SPAHIJA ZA OPSTANAK I ODŽAKLUK TIMARI

S obzirom na do sada rečeno, tvrdnje da su se odžakluk timari proširili i učvrstili *najkasnije* nakon bitke kod Siska (1593.) točne su dakle formalno, ali ne i sadržajno, jer je do takvog tipa evolucije došlo najprije među Vlasima (pa i krajiškim posadama), a ne među spahijama. Krajnje je međutim upitna tvrdnja da je takav tip nadarbina uspostavljen kao neka vrsta produžetka mjesnog feudalnog sustava zbog poštovanja spram bosanske povijesne individualnosti.¹⁵

Što se zaista dogodilo unutar spahijskog korpusa, posebice među sitnim krajiškim timarlijama? Pjesma nepoznatog autora napisana nedugo nakon osmanskoga poraza pod Siskom vrlo živo s lokalnog motrišta opisuje slijed događanja (stihovi 130. – 149.); još je obavjesniji jedan ferman iz 1593.¹⁶ Pjesnik lamentira nad neuspješnim pokušajima gazija da nakon katastrofe prihode timara upražnjenih (*mahlul*) zbog pogibije osiguraju sinovima, odnosno rođacima palih. Gorko su se razočarali, pa čak i ferman izdan u tom povodu ne djeluje kao ned-

¹⁵ Ahmed ALIČIĆ, *Pokret za autonomiju Bosne*, Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 1996.

¹⁶ Aleksije OLESNICKI, *Tko snosi odgovornost za poraz turske vojske kod Siska 20 Ramazana 1001 godine (22. lipnja 1593.)?*, Zagreb: *Vjesnik hrvatskoga arheološkog društva*, n.s., XXII-XXIII, 1941-1942, 1942., 115-173. BOA, Mühimme 72, 275, naredba br. 536.

vosmislena potpora u tom smjeru. Stoga autor žestoko optužuje pašu (beglerbega). Ferman pak jasno kaže da je paša zakonito postupio dodjeljujući upražnjene zemeta onome kome je htio. Doduše dispozicija (emr, diplomatski element) kao da proturječi smislu naredbe koja se navodi ranije u naraciji (retci 15. – 18.), no tada izgleda da se slaže s pašinim postupkom, kako je predstavljeno u retcima 19. – 22. Premda se pašino ime ne spominje, vrlo je vjerojatno da se radi o Mustafa-paši, sinovcu velikog vezira Sinan-paše, omraženog među krajiškim gazijama; prema slovu naredbe čini se izvjesnim da je dijelio nadarbine svojem potomstvu i rodbini. Pitanje dodatno komplicira činjenica da su velikodostojnici Porte, kada bi dobivali nadarbine na području Bosanskog ejaleta, često običavali davati te prihode u zakup pripadnicima mjesne vojničke kaste. Stoga gubitak za krajišnike ne bi smio biti pretežak, te se čini kako je središnja vlast nastojala nametnuti ponešto nezgrapni kompromis: „što je bilo bilo je“, a ubuduće neka se čuvaju prava krajišnika! Sasvim je moguće da se taktiziranje i nedorečena politika nastavljala sve do vremena fermana iz 1644. koji je objavio Nedim Filipović kao dokaz za postojanje odžakluk timara.¹⁷ Filipovićevo je intuicija iznimna, jer nije znao za podatke iz Ruznamče deftera ni za ovdje citirani ferman Murata III, a ipak je iz pojedinačnog dokumenta izveo dalekosežne zaključke.¹⁸

Avdo Sućeska trudio se dokazati da je pravo na nasljeđivanje timara bilo mnogo starije od neke vremenske točke između 1593. i 1644. Osobito je naglašavao formulu iz fermana (1644.) kojom sultan Ibrahim izjavljuje da su mjesnim spahijama timari dani u naslijeđe naredbama njegovih „uzvišenih djedova, oca Ahmeda kao i od brata Osmana i Murata“ (*ecdad-ı ‘izzamim ve merhum magfur leh babam sultan Ahmet Han ve karındaşlarım sultan Gazi Osman ve Gazi merhum sultan Murat Han*). To bi imalo značiti da se takav postupak počeo primjenjivati najkasnije u vrijeme djedova sultana Ibrahima, počevši sa Selimom II. (jedan djed = jednina, dva = dvojina, tri = množina). Sućeska nastoji tumačiti riječ *ecdad* kao da se odnosi naprosto na „pretke“, unazad sve do Mehmeda Osvajača. No ako poklonimo nešto pozornosti arapskoj množini, onda bi to upućivalo na činjenicu da se, nakon što se učvrstilo pravo na (uvjetno) naslijeđe, osjetila potreba za stilizacijom teksta fermana na način da on izgleda kao uobičajena dodjela povlastica, dakle da se one podaruju uvijek iznova zbog vjerne službe koja traje „od pamtivijeka“, to jest od vremena osvajanja i tome slično. Poraba duala mogla je biti nezgodna jer bi možda tada stranci (*ecnebi*) mogli ustati protiv novotari-

¹⁷ Nedim FILIPOVIĆ, *Odžakluk timari u Bosni i Hercegovini*, POF V, Sarajevo 1955., pp. 251-274.

¹⁸ U članku „Timar“ u *Islamskoj enciklopediji* (*Encyclopedia of Islam*, Leyden: Brill, 1986. – 2004.) Halil İNALCIK spominje bosanske odžakluk timare oslanjajući se na Filipovićevo koncept tako da kao polazište uzima izglubljenu naredbu Ahmeda I.

je jer stvari nisu tako stajale prije samo pola stoljeća. No prvi ferman, onaj iz same 1593. godine, ne spominje „prethodne sultane“. I konačno, brojni zapisi u Ruznamče defterima govore o transferima prava na timar (u Bosni!) osobama „sa strane“ (*ecnebi*).

U nizu dokumenata iz šezdesetih godina 16. stoljeća željelo se vidjeti dokaz kako se dosta sigurno održalo sitno plemstvo iz predosmanskog vremena, i na taj način predstavljalo osnovu na kojoj će se razviti odžakluk timari.¹⁹ Predmet na koji se ta građa odnosi jest uzufukt nad zemljom, pri čemu se javlja pravilo da sinovi preminulih ili nestalih uživatelja mirijske (državne) zemlje, bilo da su raja, timarnici ili drugi, moraju naslijediti taj status. Naravno, neki su od timarnika mogli potjecati od predosmanskog sitnog plemstva, no to nije dovoljno da se postulira kontinuitet feudalnog nasljeđivanja koje bi bilo tek malo prilagođeno osmanskome sustavu. Ponajprije, glede agrarnog režima oni nisu bili tretirani drugačije od obične raje. U takvim slučajevima pravo da se naslijedi posjed nije bilo uvjetovano sposobnošću za vojsku i odobrenjem spahija i njihova predstojnika alajbega. Zatim, ako nije bilo sinova, odžakluk timar, jednom kada se učvrstio, morao je pripasti braći, potom srođnicima po muškoj liniji, pa ako ni njih nema, onima po ženskoj i naposljetku „suborcima“.²⁰ Sućeska je smatrao da su pravila u svezi s nasljeđivanjem „evoluirala“. Tako bi se moglo shvatiti tekst jednog fermara iz 1778. gdje se govori o zadovoljenju zahtjeva nećaka da naslijede ujake bez djece i braće (ako nema drugog rješenja) te da valja onemogućiti „strance“, raju ili pak „janjičare“ (zapravo čaršijski svijet, građane).²¹ Na taj način vlast se jasno priklonila načelima šerijata. No ipak nema dokaza da je u ranijem razdoblju ženska loza (*zevi'l-erham*) bila isključena. Svrha izdavanja fermara bila je da se pojasni pitanje, jer je isprva zahtjev nekih rođaka po ženskoj lozi bio na Porti odbačen. Sugestivan je primjer iz 1701., kada je jedan krajiški timar, i to pravi ratnički (eškindžijski), dodijeljen udovici.²² Pravila o nasljeđivanju nisu bila čvrsto fiksirana, posebice ne „odozgo“. Vjerojatno je pitanje bilo prepušteno dogovoru u krugu obitelji. Budući da je pravo na uživanje posjeda bilo ipak uvjetovano sposobnošću za vojnu službu, odžakluk timari nisu mogli postati čisto privatno vlasništvo (*mulk*). Već se u citiranoj pjesmi s kraja 16. stoljeća pojavljuju osnovni obrisi vladajuće prakse. I Filipović i Sućeska vjerovali su da su

¹⁹ SUĆESKA, idem, 506-507.

²⁰ ^c*Akraba* (rođaci); ^c*asaba* (agnati); *zevi'l-erham* (potomci po ženskoj lozi); *yoldaşlar* (suborci).

²¹ To pokazuje da za pretendenta nije bitno da je iz Bosne; presudna je okolnost da pripada rodovskoj skupini i da je istog zanimanja (spahija).

²² BOA, TT 861 (popis teritorija koje je Mletačka Republika vratila Osmanskom Carstvu u jadranskom zaleđu).

pripadnici odgovarajućih odžaka (obitelji, rodova) kolektivno uživali prava, a to je vrlo slično, ako ne isto, kao i u slučaju vlaških starješina. Da ostvare pravo na uživanje nadarbine, i jedni i drugi služili su na smjenu (münavebeten). Nasuprot tome, članovi tvrđavskih posada u statusu timarnika uživali su gedik timare kolektivno u punom smislu riječi, s određenim čestim svakog pojedinca, vjerojatno stoga što su bili malobrojniji.

Možemo li dakle ustvrditi da se ustanova odžakluk timara razvila iz vlašskog načina posjedovanja zemlje? To je djelomično točno, jer je mnogo spahija došlo iz vlaške sredine. No valja ozbiljno raspraviti još jednu mogućnost. Radi se o pitanju položaja militariziranog seljaštva iz vremena nešto prije pada srednjovjekovnog kraljevstva. Doduše, za predosmansku Bosnu ima tek nekih spoznaja o velikašima, dok o „dnu piramide“ ne možemo reći gotovo ništa. Pa ipak, uz nužni oprez, vrijedi se prisjetiti primjera kasnosrednjovjekovne Hrvatske i moguće analogne pojave u Bosni. Od sredine 14. stoljeća u jadranskome se zaleđu javljaju mnogoljudne kako vlaške, tako i nevlaške *Abstammungsgruppen* ili klanovi koji uživaju porezni imunitet kao zajednice (čime se sprječava podjela) i služe pod oružjem kralju i velikašima. Zemlja se nasljeđivala sukladno običajnom pravu, vjerojatno barem u nekoj mjeri slično onome što kasnije zatječemo u slučaju bosanskih odžakluk timara. Neke sličnosti s time pokazuje i razvitak ranonovovjekovnih crnogorskih plemena.²³ Sućeska tvrdi da je, „kao što je poznato“, u bosanskoj feudalnoj državi do kraja (oduvijek, !? NM) prevladavao oblik kolektivnog rodbinskog feuda.²⁴ Osim toga vjerojatno se misli na „dobre Bošnjane/dobre ljude“, a to, uključujući i *familiars*, nije militarizirano seljaštvo, tako da se tu ne može tražiti kontinuitet. Osmanlije su mogli imati samo koristi od za njih dobrih strana te pojave, te bi se, da je uklope u svoj sustav, poslužili sredstvima kojima su raspolagali, to jest financiranjem preko odžakluk timara. U krajevima gdje je održavanje brojnih klanova s vojnim dužnostima postalo nepotrebno, tu su praksu napustili.²⁵ Vrlo je vjerojatno da su takve skupine postojale i u predosmanskoj Bosni, tim prije što znamo da je za vrijeme osobito nemirne prve polovice 15. stoljeća znatan dio stanovništva militariziran i da je, kao takav, često mijenjao strane.

U smislu do sada rečenoga bilo bi možda najprimjerenije govoriti o „uvjetno nasljednim“ timarima. Oni su ionako bili neveliki, pa i vrlo maleni (1.500 akči ili manje), te bi takvu nadarbinu teško poželio netko iz udaljenih pokrajina. Naravno, upražnjeni (mahlul) uvijek je mogao biti doznačen nekome iz Bosne a da taj

²³ Branislav ĐURĐEV, *Turska vlast u Crnoj Gori u XVI. i XVII. veku*, Sarajevo: Svjetlost, 1953.

²⁴ SUĆESKA, *Ajani. Prilog izučavanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka*, Sarajevo: Naučno društvo SR Bosne i Hercegovine, Djela XXII, odjeljenje istorijsko-filoloških nauka 14, 1965., 171.

²⁵ To se primjerice dogodilo u sjevernoj Srbiji oko 1530. BOJANIĆ, idem, 45-48.

nije povezan s obitelji paloga. U svakom slučaju nakon sisačke pogibije brojnih pripadnika *višeg* sloja vojničke kaste najugroženiji su bili rođaci zaima, a ne toliko preživjeli sitni spahije. Upravo je zeramet, velika nadarbina, mogao preko noći biti doznačen bilo kome s dobrim vezama u Istanbulu. No ipak je i među sitnim spahijama zavladao strah da bi u takvu kritičnom trenutku stotine, ako ne tisuće stranaca (*ecnebi*) mogle ugroziti osnovicu njihova opstanka. Premda su vjerojatno već stotinjak godina nadarbine najčešće dodjeljivane članovima iste obitelji, nije bilo naodmet poći s peticijom do sultana. Nije čudo da je vlast izišla u susret molbi. Sultanova je odluka zapravo išla ususret „klasičnome“ poretku, a ne protiv njega. Štoviše, takav postupak mogao je iskazati vjerski motiviranu skrb za sluge u nevolji. Osim toga, zbog male (katkada beznačajne) vrijednosti mnogih timara, razložno je pretpostaviti da su sitni spahije vrlo dugo igrali ulogu krajiških gazija, a da je u osnovi država njihov položaj prešutno shvaćala na način koji odgovara skupinama s poreznim imunitetom zbog vojne službe. Ta je pojava u Bosni kao pograničnoj provinciji bila karakteristična već stoga što su muslimani koji su potjecali od lokalnih obraćenika bili toliko brojni. Glede junaštva na bojnopolju kao čimbenika koji je utjecao na dodjelu nadarbine, sinovi, braća i drugi rođaci bivših timarnika (ili barem većina njih) borili su se već od 1591., možda i ranije. U svakom slučaju na krajinama mali rat nije nikada prestajao, djelomice kao izravna posljedica siromaštva na obje strane. U takvim su okolnostima iskustvo na terenu i snalažljivost u lokalnim prilikama bili također vrlo bitan čimbenik za dodjelu timara. Povremeno je neki timar mogao biti doznačen strancu, no to je moralo biti rijetko. Kao i ranije, 1594. Bosna nije mogla pridonijeti ratnom naporu Carstva ni namirnicama ni novcem već samo borcima, a vojna situacija nije bila dobra. Stoga bi podjela upražnjenih timara osobama izvan okvira krajiškoga muslimanskog vojničkog svijeta značila nepotrebno uništavanje vrijednog borbenog potencijala i ohrabivanje zloporaba. Imajući na umu težinu gubitaka među bosanskim spahijama, „stranci“ su mogli biti jedino osobe iz dalekih krajeva.²⁶ Peticija koju su podnijeli preživjeli i rođaci bila je tek apel da se zadrži već postojeća praksa zaštite krajiških rodova (*serhat ocakları bozulmamak üzere*). U tom su trenutku interesi središnje i lokalne vlasti bili usklađeni. Potpuno će suprotan biti slijed događaja 1831., kada se vojnička elita buni želeći pod svaku cijenu spriječiti reforme.

Zaključit ćemo da je nastanak odžakluk timara imao pretpovijest, što počinje možda i stotinjak godina prije pada Bosne. U tome se smislu ne radi *samo* o fenomenu koji se javlja koncem 16. stoljeća. Također se ne može reći da je posrijedi bila dugotrajna evolucija. Fermani su se izdavali samo prigodom spora i

²⁶ OLESNICKI, idem, 52 (slučaj svite Mustafa-paše).

krize, i to ne da bi pojava tuđa sustavu dobila službenu sankciju. Sve to upućuje na dobro poznatu, premda ne uvijek zamijećenu osmansku politiku prilagodbe lokalnim okolnostima (*istimalet*), koja će u slučaju Bosne na neki način potrajati vrlo dugo, sve do razdoblja reformi u 19. stoljeću. Korijeni ustanove nasljednih nadarbina bili su tako trostruki: 1. već prisutni seljački i poluseljački ratnički svijet, 2. preimenovanje slobodnih baština vlaških vođa u timare i 3. čisto osmanska ustanova kolektivnih timara tvrđavskih posada zajedno s gotovinskim odžaklukom preostalog dijela krajiške milicije. Približno tijekom prve polovice 17. stoljeća sve su te skupine u dobroj mjeri „srasle“. Ne smije se previdjeti da su u ranom razdoblju osmanske vladavine nadarbina u velikoj mjeri dodjeljivane „strancima“, što je protivno pretpostavci da se radilo o „mudrom“ prijenosu ustanove iz kasnog srednjeg vijeka u osmansko „zlatno doba“. Prva desetljeća osmanske vlasti protekla su u znaku svojevrsnog „zastoja“ da bi nakon toga došlo do „adaptacije“. Tada je stvarnost na terenu dala poticaja oživljavanju nekih predosmanskih struktura i ustanova, premda ne više na posve jednakoj osnovi. Ako uopće govorimo o evoluciji u razvitku odžakluk timara, onda ona mora početi s promaknućem vlaških vođa u spahijski red. Njihove nevelike baštine mogle su u slučaju smrti ili nesposobnosti doći u ruke suplemenika sukladno dogovoru unutar skupine uz prešutnu privolu države, tim prije što je vrijednost tih baština obično bila daleko ispod vrijednosti polazne osnovice (*kılıç* = „mač“ ili 3.000 akči). Ta žarišna točka mogla je lako utjecati na postupke s „običnim“ timarima drugih krajišnika i daljnji razvitak u smjeru odžakluka. Snažni dodatni poticaj morao je doći od uvođenja gedik timara i gotovinskog odžakluka „odozgo“. Zato događaje koji su uslijedili nakon Sisačke bitke možemo smatrati početkom dugog razdoblja poremećaja, što se očitovalo na razini politički motiviranih odluka. U glavnoj Sućeskinjoj tezi dakle ima istine, ali samo ako dostatno ispitamo živu praksu pri dodjeli nadarbina u Bosni u duljem razdoblju prije 1593. godine.

Premda nije vjerovao u legendu o jednokratnoj konverziji „cijelog naroda“, odnosno plemstva, kao odgovoru na dodjelu povlastica 1463., Sućeska je ipak mislio da je već 1516. strancima zabranjeno stjecanje posjeda u Bosni.²⁷ No odlomak iz kanun-name za Bosanski sandžak koji bi imao o tome govoriti ne odnosi se ni na Hercegovinu ni na Podrinje (Zvornik). K tomu se odredba obično ne citira u cijelosti s dodatkom „kao i u drugim sandžacima“. Napokon, ista se odredba javlja u kanun-nami za Nikopolje, sandžak što ga nipošto nije stvorio neki povijesni entitet. Zapravo je smisao uredbe u tome da uživatelji nadarbina moraju i živjeti u sandžaku gdje se one nalaze. U prijevodima kojima su se kori-

²⁷ ĐURĐEV i dr., idem, 21-22, 26 (preveo Hazim ŠABANOVIĆ).

stili bošnjački autori zamagljena je činjenica da su glavna tema velike nadarbine, tzv. zeameti, dok su sitni spahije ili timarnici ionako živjeli na svojim posjedima.

„SISAK II“: KAPETANI I GOTOVINSKI ODŽAKLUK

Sisačka bitka 1593. nije samo važni miljokaz u povijesti odžakluk timara; ona je istodobno uvod u povijest gotovinskog odžakluka. Budući da zastarjeli oblik vlaške pomoćne vojne službe više nije bio koristan kao prije, Vlasi su počeli osjećati opasnost da budu pretvoreni u običnu seljačku raju. Stoga je velik broj njih potražio sigurnije zanimanje kao krajiška milicija po tvrđavama. S obzirom na pad ofenzivne moći, državi je to i odgovaralo. Novi vojnici, k tomu većinom i novi muslimani, nisu napustili svoje običaje. U 17. je stoljeću nešto povećan i stacionarni dio pograničnih posada (mustahfizi ili „lokalni janjičari“ te topnici), no glavninu se vlaške populacije koja je težila vojničkom statusu nije ni moglo ni htjelo uvrstiti u ta dva roda, a ni u treći, onaj tvrđavskih martolosa, kojih je broj sporo rastao ili stagnirao. Možemo pretpostaviti da su Vlasi ponajviše uključeni u redove dvaju mobilnih postrojbi, azapa (pješaka) i farisa (konjanika). Ne slučajno, tada se u tim postrojbama među zapovjednim kadrom javljaju i činovi kakvih ranije nije bilo – čauš (çavuş) i kalauz (kılavuz). Tih je činova i otprije bilo među regularnim martolosima, no bilo bi teško njihovu pojavu među azapima i farisima tumačiti namjernim pomakom prema jednoobraznosti zanemarujući snažan utjecaj vanjskog čimbenika. Novost je bio i naslov kapetana (*kapudan*) za mnoge age (ağa) posvuda po utvrdama, kako većim tako i manjim, ne samo na granici i ne samo na plovnim rijekama kao u vrijeme moćnih „velikih kapetana“ kao gospodara prostranih oblasti u 16. stoljeću. Naglasit ćemo činjenicu da su „neredoviti“ martolosi kao neka vrsta vlaške milicije imali svoje martolosbaše koji su bili odgovorni za teritorije veličine kadiluka i u mletačkim izvješćima nazivani capi.²⁸ Povrh toga, Vlasi su svakodnevno bili u dodiru s habsburškim graničarima, posebice uskocima, kojima je zapovijedao senjski kapetan, te potkapetani i kapetani u manjim obližnjim utvrdama.²⁹ Izvori potvrđuju činjenicu da su uskočki vođe, koji su nerijetko morali biti vođe upravo spomenute martološke milicije u osmanskoj službi, dovodili svoj narod na kršćansku stranu u

²⁸ Milan VASIĆ, *Martolosi u jugoslovenskim zemljama pod turskom vladavinom*, Sarajevo: ANUBiH, Djela XXIX, odjeljenje istorijsko-filoloških nauka 17, 1967., 65.

²⁹ Catherine Wendy BRACEWELL, *Senjski uskoci. Piratstvo, razbojništvo i sveti rat na Jadranu u 16. stoljeću*, Zagreb: Barbat, 1997., 48, 60, 107, 120, 133-134, 137. Primjer Senja vrijedan je poredbenog ispitivanja. Sličnosti struktura i tendencija s obje strane tolike su da potvrđuju zajedničku osnovu, tim prije ako se prisjetimo istih ili vrlo sličnih sociokulturnih obrazaca među lokalnim stanovništvom. Time se, naravno, ne isključuje i „čisto osmanski“ čimbenik u uspostavi kapetanija.

ulozi vojvoda i/ili kapetana.³⁰ Dakle naslov kapetana vjerojatno je bio u porabi još na turskoj strani, među vlaškom „paravojskom“. Sav taj svijet često je mijenjao vojnopolitičke strane, ali ne i svoj sociokulturni način života. Nije teško zamisliti kako su sada mnogi istaknuti age vlaških korijena prisvojili unutar osmanskog ustroja naslov kapetana na tragu već ukorijenjena običaja. U svakom slučaju vrhovna vlast nije se suprotstavljala toj novini. Vrlo je znakovito da putopisac Evlija Čelebi, govoreći (u vrijeme Kandijskog rata) o nemuslimanskoj populaciji jadranskoga zaleđa, ne poznaje pojam Morlaci, a ne rabi ni dobro mu poznati apelativ Vlasi nego za sve odreda kaže „uskoci“ (uskočki nevjernici, ali i *uskok kavmi*, „uskočki narod“), dijeleći ih na „naše“ i „njihove“!³¹ Nešto rjeđe, ali također indikativno, zamjenjuje njih, ali i muslimanske krajišnike, s Hrvatima. Polazeći odatle, legitimno je razmišljati o funkcionalnoj srodnosti i uzajamnoj zamjenjivosti naslova među akindžijama, azapima i martolosima. U tom su pogledu vrlo sugestivne Filipovićeve spekulacije (1983.), premda u drugačijem kontekstu (islamizacija); možda je pri tome i njegovo datiranje postavljeno u previše rano razdoblje.³²

Poraba različitih imena za pojedine odrede mogla je ovisiti o tradiciji, vjeri, plaćenom ili neplaćenom statusu itd. Govoreći o zapovjedniku stotine neredovitih vojnika bilo kojeg imena u hrvatsko-bosanskom pograničnom području, lako je prevesti termin *capitaneus* na turski kao juzbaša (satnik, *yüzbaşı*) ili perzijsko-arapskom složenicom za isti pojam (*sermie*), a isto tako i manje preciznim pojmom vojvoda.³³

Novi, „mali“ kapetani uskoro su oblikovali novu skupinu lokalne elite, ne tako istaknutu poput malobrojnih „velikih“ kapetana u 16. stoljeću, no ipak dovoljno snažnu da postane privilegirana. Kapetanski je položaj postao nasljedan unutar malih „dinastija“. Čak se čini da sredinom 17. stoljeća u jadranskome

³⁰ Fedor MOAČANIN, Pokušaji organizacije Vojne Krajine na novim osnovama, *Historija naroda Jugoslavije II*, Zagreb: Školska knjiga, 1959., 406-411.

³¹ Yücel DAĞLI – Seyit Ali KAHRAMAN – İbrahim SEZGİN, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 5. Kitap, Istanbul: Yapı Kredi, 2001., 236; Seyit Ali KAHRAMAN – Yücel DAĞLI, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 6. Kitap, Istanbul: Yapı Kredi, 2002., 279.

³² Nedim FILIPOVIĆ, *Islamizacija vlaha u Bosni i Hercegovini u XV i XVI vijeku*, Radovi ANUBiH LXXIII, odjeljenje društvenih nauka 22, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1983., 139-148.

³³ Vladimir MAŽURANIĆ, *Prinosi za hrvatski pravno – povjestni rječnik*, Zagreb: Jugoslavenska Akademija znanosti i umjetnosti, 1975.2, 486. Karakteristično je da se veći odred akindžija sastojao od stotinu ljudi. Provala te postrojbe na neprijateljski teritorij nazivala se haramiluk, dok su martolosi imali svoje harambaše. No u 17. stoljeću svaki je aga u krajiškim utvrdama imao zapovijedati, u principu, približno istim brojem ljudi, s tim da su realno te satnije bile dosta manje. Budući da je samo jedan od aga u utvrđi mogao biti kapetan, nameće se zaključak da je upravo u ratu ili provalama zapovijedao najmanje stotinom ljudi.

zaleđu nalazimo neke daleke potomke znamenitih ranih kapetana (Malko-či, Memibegovići) koji sada služe kao „mali“ kapetani novoga tipa.³⁴ Kada su Osmanlije započeli vojni, upravni i finansijski preustroj u smanjenom Bosanskom ejaletu nakon 1700., priznali su kapetanima autoritet koji su uživali na lokalnoj razini, te su im u vlastitom interesu dodatno ojačali položaj teritorijalizacijom kapetanija, koje su pokrile cijelu pokrajinu, a ne više samo pograničnu zonu. Na taj je način za ratova u 18. stoljeću obrana postala učinkovitija. U zapadnoj historiografiji zabilježen je pokušaj da se odbaci koncept nasljednosti funkcija i nadarbina među pripadnicima kapetanijske vojske, no bez uvjerljivih dokaza.³⁵ Stoga valja priznati da je dijelom zastarjela historiografija s područja BiH³⁶ u osnovi imala pravo glede pitanja nasljednosti, s time da ta tvrdnja nije bila zasnovana na modernom metodološkom pristupu i analizi izvora nego više na pučkoj predaji s popratnim devijacijama. Dakako, nasljednost nije podrazumijevala trajno vlasništvo pridržano potomstvu ovog ili onog zapovjednika ove ili one utvrde na točno određenom području. No najsposobniji članovi obitelji krajiške milicije imali su pravo dobiti službu u kraju gdje im je živio „odžak“. Najprije su se razvili odžakluk timari, a potom je na uglavnom istim osnovama ustanovljeno nasljeđivanje gotovinskih odžakluka kao plaća u novcu. Premda se gotovinski odžakluk pojavljuje u to vrijeme i u mnogim drugim krajevima Carstva, u Bosni je ključna okolnost bila ta da su njegovi korisnici bili rodbinski povezani i koncentrirani po mikroregijama. To je bio prilično sretan kompromis, no s približavanjem korjenitih reformi Tanzimata nijedna ga se strana više nije mogla držati.

Michael Hickok nastojao je dokazati kako su većim dijelom 18. stoljeća bosanski veziri djelovali na temelju konsenzusa i „vizija“ koje su „dijelili s narodom“ (to jest, s kapetanijskom vojskom). No, po svemu sudeći, proces postupne homogenizacije među bosanskim muslimanima napredovao je vrlo sporo. Za vrijeme snažne bune i nereda 1740. – 1757. samo su rijetki pripadnici milicije pristupili pobunjenicima, jer ih se nisu izravno ticali novi nameti, a neki su kapetani bili i sami zakupnici poreza. Potom se 1827. dio kapetanijske vojske pri-

³⁴ Znameniti i zloglasni Halil-beg od Vrane (prva polovica 17. stoljeća) vjerojatno je potjecao od Gazi-Memi bega, dok je kapetan spomenut 1647. (Selim Alipašić) mogao potjecati od glasovitog i legendarnog Malko-čega. Usp. Archivio di stato, Venezia, Documenti turchi, busta 13, 1509. Seid TRALJIĆ, Vrana i njezini gospodari u doba turske vladavine, Povijest Vrane, Zadar: 1971., 357-358.

³⁵ Michael Robert HICKOK, *Ottoman Military Administration in eighteenth-century Bosnia*, Leiden – New York – Köln: Brill, 1997., xxiii + 190. Pisac pokušava dokazati da je riječ „odžakluk“ u jugoslavenskoj historiografiji pogrešno tumačena kao „obiteljski posjed“.

³⁶ Hamdija KREŠEVLJAKOVIĆ, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Svjetlost, 1980.² Djelo je posve deskriptivne naravi, no još uvijek korisno.

ključio pobunjenim i proganjanim gradskim „janjičarima“, da bi tek 1831. došlo do potpunog jedinstva u otporu središnjoj vlasti (s iznimkom Hercegovine). Ni tada presudni čimbenik nije bio način financiranja (čime Hickok želi objasniti kvarenje „idile“ potkraj 18. stoljeća) već politički motivi: najprije brojna smaknuća, a zatim osjećaj napuštenosti u vrijeme predaje šest nahija u Srbiji knezu Milošu Obrenoviću. U oba slučaja s gledišta kapetana strah je pojačavala mutna slutnja da neposredno predstoji potpuno rušenje starog poretka preko reformi, iako se do tada još ništa osobito nije dogodilo.

Držim da je ovakvim prikazom trostoljetne povijesti kapetanija moguće pronaći „treći put“ između zastarjelih nacionalno-romantičnih predodžbi i podjednako naivne potrage za anticipacijama modernoga umijeća političke i socijalne organizacije u duboko predmodernom osmanskome svijetu.

Prije velikih gubitaka teritorija i stanovništva koncem 17. stoljeća sredstva za financiranje pograničnog obrambenog sustava uglavnom su se prikupljala iz lokalnih izvora (mukate, zakup regalija), a ne iz središnje blagajne. Ima dosta primjera da se o gotovinskom odžakluku govori kao da se radi o određenim *lokacijama* što donose neki urod.³⁷ Držim vrlo znakovitim da se spahije većinom nisu bunili za vrijeme nereda 1740. – 1757., i to stoga što su u osnovi pripadali istoj potklasi kao i tvrđavska milicija. Jesu li kapetani bili dovoljno imućni da djeluju politički? Skromne plaće, trajno zamrznute poput timara, nisu mogle poslužiti tome cilju niti je itko s takvim prihodom mogao pomisliti na to da podiže „revoluciju“. Međutim, goleme površine obradive zemlje (čiftluka) u rukama viših urbanih slojeva i kapetana bile su snažni oslonac za revolt u smjeru ostvarenja autonomije, isprva samo u „režiji“ gradske elite, a potom (1831.) s udjelom gotovo cijeloga muslimanskog stanovništva. Ekonomski, eksploatacija čiftluka u Bosni nije mogla biti orijentirana na izvoz kao na egejskom prostoru, no ipak je donosila dostatnih sredstava za konsolidaciju moći pokrajinske elite. Kapetani su, uz plaću, često držali obiteljski zeamet (veću nadarbinu) i zajedno s tim obnašali službu unutar institucije ajanluka (*ayanlık*, što podrazumijeva više od mehaničkog zbroja „prvaka“, ajana) Tako su se različiti segmenti i slojevi vojničke kaste i gradske elite sve čvršće povezivali. Vrlo unosna međunarodna trgovina na bazi komercijalnih čiftluka davala je ajanima na području Grčke i zapadne Male Azije priliku da se pojedinačno izdignu do razine regionalnih vladara,³⁸ dok je u Bosni u opisanim okolnostima dolazilo do homogenizacije vrlo širokih slojeva.

³⁷ BOA, MMD 10310 iz godine 1701.

³⁸ Primjerice, Ali-paša Janinski, Ismail-paša Serski, Pazvanoglu Vidinski, Mustafa Bajraktar Silistrijski, obitelj skadarskih Bušatlija, pa i na neki način najpoznatiji među njima, Muhamed Ali u Egiptu.

Čini se da su položaji nižega ranga nasljeđivani slično višima, s formalnom privolom države ili bez nje, kao prihvatljiva praksa. Kapetanijska je vojska zajedno sa sitnim spahijama tako postala jednim od dva kamena temeljca procesa djelomične feudalizacije društva (drugi je bila čaršija, odnosno gradski trgovačko-obrtnički svijet esnafa, koji je volio nastupati kao janjičari). Proces je pokrenut ne samo „odozdo“ nego i slijedom interesa države koja je željela umanjiti teret financiranja pokrajinske vojske i uprave, posebice na granici, prepuštajući izvore državnih prihoda u ejaletu lokalnim potrebama. Na taj je način put između prihoda (u naturi ili u novcu) i krajnjih korisnika bitno skraćen. Ozbiljne bi nevolje nastajale u slučaju kad su defterdari i zakupnici poreza, od kojih se očekivala poštena i redovita isplata, krenuli putem pronevjere i prisvajanja tih sredstava.

TERITORIJALNA PROŠIRENOST ODŽAKLUKA

Pozornost istraživača uopće nije privukla činjenica da upisi u Ruznamče defterima iz prve polovice 17. stoljeća uopće ne govore o transferima timara tipa odžakluka zapadno od crte koja kao da slijedi, barem u svome sjevernom dijelu, granicu iz 1526., a u južnome onu iz vremena prije 1476. Možda se smatralo suvišnim registrirati transfer ako se već do tada sve odvijalo na način koji bi odgovarao načelima odžakluka. Nadalje, na prostoru središnje i istočne Bosne te sjeverne Hercegovine, gdje su zabilježeni vrlo česti transferi, ne nalazimo nikakvih indikacija da bi novi nositelj prava na nadarbinu bio biološki povezan s prethodnikom. Mnogo je primjera koji *isključuju* prijenos s oca na sina (Hasan, sin Ahmeda, dobiva timar „sa stavke“ nekog Mehmeda i slično). Ne vidi se jesu li prethodni uživatelji bili stričevi, dalji rođaci ili pak potpuno nesrodni. Kad se eksplicitno kaže da je netko držao timar „poput odžakluka“ (*ber vech-i ocaklık*), u malom broju slučajeva odreda se to odnosi na prijeporne, a ne na „normalne“ slučajeve. Stoga ćemo zaključiti da znatni dio raspoložive mase nadarbinskog fonda nije bio nasljedan u okvirima obitelji ili rodova. S druge strane, teško je povjerovati da je na tragu interesa obitelji palih pod Siskom odjednom čitav ejalet, od Pokuplja do Kosovske Mitrovice, bio primoran prihvatiti specifični sustav s tendencijom da se ovjekovječi. Posve je razvidno da su spahije kontinuirano zamjenjivali ili faktički prodavali svoje timare. Tvrđavski posadnici često su išli u prekomandu u daleke krajeve, oni s gedik timarima pretvarani su u plaćene u novcu i obrnuto. Sam broj poginulih 1593. dovoljno je visok (između sedam i osam tisuća) da sugerira veličinu populacije koja je bila najviše pogođena i koja je tražila zaštitu. Odatle postaje razložnim zaključiti da je 1593./1594. učinjen prvi pokušaj da se spriječi rasulo sustava koji se pojavio gotovo jedno stoljeće

prije toga, no još zadugo to neće biti jedini i isključivi način kako da se regulira pitanje izdržavanja pokrajinskih trupa. Ponešto konfuzne i „mlake“ intervencije Porte tek su djelomično pomagale „gazijama“ da se obrane od navale „stranaca“. Prije 1593. Osmanlije su mogli tolerirati tu malo neobičnu ustanovu jer se ona razvijala prirodno i bila je dosta komplementarna s potrebama države. Zatim, kako je opadao interes za velikim brojem provincijskog konjaništva, sultani su mogli lakše isticati islamsko načelo zaštite slabih. Istom kasnije, poslije rata protiv Svete lige i potom u 18. stoljeću, kad su vojni gubici postali enormni, sustav se definitivno učvrstio i vjerojatno postao gotovo jedini tip vojničke nadarbine u ejaletu.

SLIČNOSTI I RAZLIKE: ISTOČNA ANATOLIJA

Postoje li primjeri sličnog razvitka i u drugim (pograničnim) krajevima Carstva? Na granicama prema Perziji postojale su ustanove nasljednih posjeda kurdskih begova, zvane *yurtluk*, odnosno *ocaklık*.³⁹ Treća, *hükümet*, ovdje nije posebno zanimljiva, jer se odnosi na nasljedni posjed čitavih sandžaka u korist lokalne dinastije, te se ne popisuju, a prihvodi se ne dijele timarnicimsa i zaimima. Iscrpnu analizu značenja i porabe tih termina – „blizanaca“ – dao je Nejat Göyünç.⁴⁰ Podrobno je raspravio pitanje porabe i definicije pojmova, ali nije spomenuo odžakluk na zapadnim granicama, osim što je naveo primjer dodjele jednog sandžaka u odžakluk (!) bosanskog beglerbega (Cernik; zapravo se radi o tzv. arpaluku, apanaži).⁴¹ Također donosi primjere dodjele nadarbina na način odžakluka poslije osvajanja Cipra i ratova u Iranu.⁴²

Kod ustanova odžakluka u Bosni i Kurdistanu pokazuju se i sličnosti i razlike. Najvažnija je zajednička crta pogranični karakter nasuprot snažnom neprijatelju te sprega između državnog interesa i vojnički organiziranih *Abstammungsgruppen*. Tu se javlja nužda da vlast učini stanovite koncesije obuhvaćene pojmom odžakluka, ali samo u najširem smislu nasljednih prava. Ona su u

³⁹ Glede standardne definicije usp. Mehmet Ziya PAKALIN, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü III*, Istanbul: M. E. B. Devlet Kitapları, 1983., 639. Jurtluk se dodjeljivao samo doživotno, dok se odžakluk moglo prenositi u naslijeđe. Uživatelj nije službeno smatran vlasnikom, jer se ta zemlja nije mogla legalno prodati, pokloniti ili uvakufiti, titularu su pripadali samo šerijatski i običajni porezi. Za razliku od timara, nije bilo apsolutne obveze na neku službu ni mogućnosti oduzimanja prava, a uživatelj je mogao do neke mjere primjenjivati upravne i sudske ovlasti. U vrijeme Tanzimata te su nadarbine zamijenjene plaćom.

⁴⁰ Nejat GÖYÜNÇ, *Yurtluk-ocaklık deyimleri hakkında*, Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan, Istanbul: İstanbul Edebiyat Fakültesi, 1991., 269-277.

⁴¹ Idem, p. 273.

⁴² Idem, p. 274.

slučaju hukumeta bila potpuna podrazumijevajući postojanje kurdske begovske „državine“, a toga u Bosni nema do posljednje faze konsolidacije ajanluka, no i tada samo faktički, a načelno nikada. Sulejmanova opća *kanunnama* (*Kanunname-i Hümayun*) iz sredine 16. stoljeća⁴³ te niz rasprava o tom pitanju navode sljedeća načela:

1. Sandžaci u kojima je na snazi sustav hukumeta, odnosno jurtluka – odžakluka – jesu oni koji su predani na upravu mjesnim begovima i velikašima koji su bili na dužnosti u vrijeme kad su ovi bili osvojeni.
2. Hukumetski sandžaci predani su u privatni posjed, a jurtlučko-odžaklučki predani su u smislu arpaluka (apanaže) i hasa (najvišeg ranga nadarbine).
3. Hukumetski se sandžaci ne popisuju, onamo se ne uvode timari i zeameti. Svi prihodi pripadaju njihovim gospodarima.
4. Ondje nema ni vojnih ni upravnih službenika središnje vlasti, oni imaju vlastitu vojsku.
5. Jurtluk-odžakluk sandžaci podliježu popisivanju, onamo se uvode timari i zeameti.
6. Ondje nema svrgnuća ni imenovanja (od središnje vlasti). Kad prvak umre ili se pokaže nezadovoljavajućim u službi, sandžak pripada isključivo potomcima ili rodbini.
7. U vrijeme rata obveznici služe pod komandom beglerbegova.

Iz navedenoga je razvidno da je realni razvitak prilika u Bosni, i to najprije u pograničnoj zoni, nametao neka rješenja na tragu tih, već postojećih principa, no u dosta ograničenoj mjeri. Sitni spahija (islamizirani) vlaški knez ili zapovjednik tvrđave nije se mogao mjeriti s kurdskim dinastima. Na istoku je sustav uveden odmah,⁴⁴ jer se radilo o priznavanju postojećeg stanja, dok se na zapadu razvijao sporo i dobrim dijelom na poticaj „odozdo“. U Bosanskom sandžaku (potom ejaletu) rodbina tih srednje i niže rangiranih pripadnika vojničkog staleža uglavnom je i sama služila po utvrdama i u nekoj je mjeri kontrolirala dio državnih prihoda poput glavarine nemuslimana ili carina, jer je iz tih izvora dobivala plaću. Bilo je posve normalno da starješina klana uživa odžakluk timar, a da širi krug obitelji i rođaka dobiva plaću preko gotovinskog odžakluka kao prava na prihod od regalija.

Nešto sličniji kurdskim begovima u istočnoj Anatoliji postajat će kapetani, s vremenom doista tvoreći aristokraciju koja će raspolagati znatnim dijelom

⁴³ Ahmed AKGÜNDOZ *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 4. Kitap, Istanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1992., 463.

⁴⁴ Slično se dogodilo i u Egiptu, gdje su Mameluci uključeni u upravu bez veće promjene ranijeg sustava.

sredstava gotovinskog odžakluka svoje kapetanije i s nasljednim zeametom. Do bune 1831./2. kapetani su se obično dobro slagali kako s vezirom, tako i s Portom, te bi nerijetko zadobili i neku vrstu sudskih ovlasti. Činjenica opstanka nekih prežitaka srednjovjekovnog plemstva i postojanja malog broja vrlo moćnih velikodostojnika u „klasičnom“ razdoblju osmanske vlasti prije 17. stoljeća ne mogu promijeniti do sada prikazanu sliku stvarnih povijesnih procesa. Nasljednost posjeda imala je jaka obilježja kolektivnosti i bila je osobito rasprostranjena među „običnim“ svijetom krajiških ratnika.

Ovdje smo u velikom iskušenju da pretpostavimo kako je u Bosni bila poznata situacija u Kurdistanu, ako niotkuda drugdje a ono iz same Sulejmanove opće *kanunname*, gdje se o tome iscrpno govori. Na postanak legende o jedno-kratnom i sveobuhvatnom iskazivanju pokornosti Mehmedu Osvajaču (konačno oblikovana, ne slučajno, 1724.)⁴⁵ lako je mogla utjecati želja da se pretenzije konačno uspostavljene ajanske oligarhije, bolje rečeno „konfederacije“, usklade s takvim načelima i podignu na višu razinu. Zahtjevi koje su Porti uputili Gradašćevići ustanici podosta podsjećaju na neke od spomenutih paragrafa iz *Kanunname* (isključivanje „stranaca“), a „autonomija“, ma što to značilo, te položaj samog Husein-kapetana, asociraju na kategoriju hukumeta.

AJANLUK: NOVA ELITA I ZAMALO FEUDALNO DRUŠTVO

Zasluga je Avde Sućeske to što je skrenuo pozornost na pojavu kaste ajana u 18. stoljeću kao svojevrsnoga plemstva, i to višeg, pa i visokog. Pri tome je kao najvažniju skupinu označio kapetane (no otišao je predaleko izvodeći njihovu funkciju iz one starih kapetana iz 16. stoljeća).⁴⁶ Sasvim je točno ustanovio da je ajanluk, za razliku od starog neformalnog i počasnog naslova „ajani“, postao ustanovom primarno uslijed nužde da središnja vlast delegira znatan dio svojih nadležnosti na terenu istaknutim pojedincima koji dobro poznaju lokalne prilike jer i sami pripadaju toj sredini. Na taj je način formalizirano ajanstvo preraslo u funkciju crpeći dodatnu materijalnu moć iz ovlasti da donose razrez poreza i prikupljaju ga, posebice nakon 1732. novi i nepopularni namet „mirnodopska pomoć“ (*imdad-ı hazariye*, u historiografiji nazivan i taksit, što znači „rata“). No čak i s takvim porastom moći, ajanluk nije postao automatski i bespogovorno nasljedan, a „ajansko vijeće“ koje bi zbog tehničkih pitanja provedbe raznih mje-

⁴⁵ Adem HANDŽIĆ, *O janičarskom zakonu Mebde-i kanun-i jenicerijan odzağı tarihi*, Prilozi za orijentalnu filologiju 46, Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 1997., 141-150. U prijevodu autor nije nadmašio starijeg Bašagića.

⁴⁶ Bolje kaže KREŠEVLJAKOVIĆ, koji izvodi naziv od kraljevskih krajiških kapetanija.

ra *ad hoc* sazivao vezir nije ni po čemu bilo ekvivalent nekog staleškog sabora. I konačno, valja naglasiti da u islamskom društvu formalno ne postoji plemstvo. Ideal jest prednjačiti u vjeri i skrbi za zajednicu, a ne imetkom ili rodoslovnim stablom, što se u konačnici odnosi i na vladare. Nije postojalo ništa slično grobovnicima, almanasima, urbarima itd. Skupina koja se najviše približava pojmu plemstva na kakav smo navikli u zapadnjačkom, pa i hrvatskom povijesnom ozračju („plemstvo po krvi“) jesu takozvani sejidi i ešrafi, potomci Poslanika Muhammeda. Naravno, na mnogo se načina islamski, napose osmanski, visoki, pa i najviši dužnosnici, mogu iz praktičnih razloga smatrati plemstvom, osobito onda kad uspijevaju osigurati materijalnu moć i biološki kontinuitet, no uz ovdje istaknute ograde. Posebno je zanimljiva činjenica, koja nas vraća vjerskim načelima, da se u 17. stoljeću, vremenu prije uspona ajana, oblikuje i zatvorena kasta *ilmiye*,⁴⁷ ili *vjerskog establishmenta*, koja će poprimiti mnoga obilježja jednog „paraplemstva“ kojeg se vrh koncentrirao u Istanbulu (endogamija, velik utjecaj na politiku, vjerski život, pravo i obrazovanje). Paralelno s učvršćivanjem ajanluka u Bosni dolazi do infiltracije lokalnoga svijeta u redove viših vjerskih struktura, no s puno manje uspjeha.

⁴⁷ Ostale skupine vladajuće elite u Carstvu nazivale su se *mülkiye* (dinastija), *seyfiye* (vojska) i *kalemiye* (činovništvo).

Summary

The origin of Muslim nobility in Bosnia and Herzegovina: neglected aspects

In historiography, the importance of the *ocaklık timars* in Bosnia – Herzegovina as a key phenomenon in the emergence of the Muslim nobility has been usually either overemphasized as a proof of an autonomous status and ethnic identity, or belittled. Occasionally their existence was even denied. Yet the most important fact remains unnoticed, which is the broader context of clan and tribal formation in the whole of the Western Balkans, with Vlach and non-Vlach clans as protagonists (in Bosnia, the latter emerged as a fusion of Bosnians and newcomers which came in by the way of war and conquest). This process had started in some areas already before the contact with the Ottomans, while in others as late as the 17th century. In Bosnia, first the tax-free inheritable holdings of Vlach leaders, or their *baštines*, usually of small size, were simply proclaimed “*timars*”. This process was completed about 1530. Parallel to that, in many groups related by blood (*ocak zadeleri*) inheritance of *sipahi* grants according to the customary law became widespread, uninhibited by Ottoman authorities. In periods of crisis, imperial orders were issued where the locution “*ocaklık timar*” appears. The two types merged together to a large extent, soon to be joined by the third one, that is, the militia in fortresses, paid thru *gedik* or cash *ocaklık*. This brings the discussion closer to the better known institutions of *hükümet*, *yurtluk* and *ocaklık* on the eastern marches of the Ottoman Empire, which might have served as the model for the final goals of the Bosnian elite, as expressed in some pseudo – historical accounts, speaking of extraordinary merits and rights. In the mid – eighteen century, after a substantial degree of power was delegated by the Porte to the local elite, especially the *kapudans*, the new kind of the ruling caste, i. e., the ayans consolidated as the confederation of nobles, trying to preserve their status as long as possible. Yet the inheritability within the framework of the institution of the *ayanlık* itself never became fully established. During the Age of Reforms (*Tanzimat*) the political influence of the ayans was dismantled, while the very idea of nobility as a pledge of the next-to-independent condition survived, opening way to the more recent ideologization.

Keywords: Bosnia – Herzegovina; Ottoman Empire; nobility; *ocaklık timars*; *ayans*.